

Peremiczky Szilvia

Kísérlet a spanyol-portugál converso-irodalom meghatározására

A spanyol-portugál converso-irodalom meghatározása és behatárolása mind tudományos, mind etikai szempontból több kérdést vet fel. A fogalmat valójában sem a szakirodalom, sem a zsidó vagy az ibériai irodalomtörténet nem ismeri. Egyszerűnek tűnik az a definíció, hogy a converso-irodalom a kikeresztelkedésre kényszerített spanyol-portugál zsidók által írt, judaizáló utalásokat, üzeneteket rejtő alkotások összessége. Ráadásul a kategória létrehozása új megközelítést kínál a zsidó és a portugál-spanyol irodalom tanulmányozásához. Azonban már a definíció is több szempontból problematikus. A konvertitákat gyakran fogta perbe, kínozta meg és végezte ki a Szent Inkvizíció azzal a váddal, hogy titokban judaizálnak, azaz egykori vallásukat követik, függetlenül attól, hogy igaz volt-e a vád, vagy sem. A vádakkal nemcsak a konvertitáknak kellett szembenézniük, hanem leszármazottaiknak is, az inkvizíció elé még a 19. században is kerültek olyanok, akiket judaizálással vádoltak. Az ilyen perek egyre ritkábbak voltak, párhuzamosan az inkvizíció hatalomvesztésével, és a 19. század második felétől sokan vissza is tértek régi hitükhöz, de a külvilág még a 20. században is számon tartotta a zsidó származást. A 20. század eseményei, a faji törvények, a holokauszt miatt kétszeresen is súlyos etikai kérdés előtt állunk: van-e jogunk megkérdőjelezni az egykori konvertiták áttérésének vagy későbbi vallásgyakorlásának őszinteségét, és mennyire erkölcsös az inkvizíció gyakorlatát követve életrajzukban, munkásságukban és szüleik/nagyszüleik életrajzában a judaizálás nyomát kutatni?

Különösen a modern korban válik bonyolult és kényes problémává az, hogy kit tartunk (akár a középkorig visszamenőleg is) a zsidó irodalom részének. Ugyanakkor tudjuk, hogy léteztek olyan konvertiták (néha teljes közösségek¹), akik a legnagyobb életveszélyek közepette is hűek maradtak őseik vallásához. Az egykori konvertita, de a judaizmusra közben visszatérő zsidó közösségek napjainkban is őrzik az üldöztetések

hatására kialakuló sajátos rítusaikat, amelyen például az elfüggönyözött szobában, az asztal alatt meggyújtott sabbati gyertya szokása. Vagyis feltételezhetjük, hogy sok szerző a műbe rejtett judaizáló utalásokkal sorstársait próbálta vigasztalni és bátorítani, így az erkölcsi dilemma a másik oldalról is megfogalmazható: jogunk van-e figyelmen kívül hagyni a szerzői szándékot, azaz a műalkotás egy rétegének, egy olvasatának feltárását? Újabb nehézség, hogy éppen ez az olvasat csak rejtetten húzódhat meg a szövegben (éppen az inkvizíciótól való félelem miatt), de ha sikerül is ezt a réteget feltárni, akkor még egy problémával szembesülünk, mivel a judaizáló elem – legyen szó a zsidó misztikára, a héber Bibliára (az Ószövetségre), egy zsidó szerző művére tett utalásról – nem feltétlenül a szerző titkos vallásgyakorlatát igazolja. Legalább ennyire valószínű, hogy zsidó műveltségét integrálja a katolicizmusba.

A fentiek alapján nem csak nehéz pontosan meghatározni a tárgy kereteit, de a téma tárgyalása – történelmi okokból, különösen a 20. század tapasztalatai és traumái után – nagy óvatosságot, empátiát és az emberi sorsok iránti érzékenységet követel a kutatótól. Ahogyan a *Múlt és Jövő* converso-számának bevezető tanulmányában felvázoltuk, a történészek megosztottak azal kapcsolatban,² hogy a conversók mennyire ragaszkodtak zsidó vallásukhoz, és mennyire éltek át új hitüket, fogadták el a kényszerű helyzetet, s hagytak fel a zsidó vallással. Cecil Roth, Fritz (Yitzhak) Baer és követőik szerint többségük ragaszkodott őseik hitéhez, míg Benzion Netanyahu szerint a conversók ellen felhozott inkvizíciós vádak koholtak voltak, és javarészt őszintén kereszténnyé lett zsidók ellen irányultak. Netanyahu úgy véli, az inkvizíció eljárásai a szovjet kirakatperekkel mutatnak rokonságot, és hasonlóan vélekedik David M. Glitz is, aki szerint a conversók egyszerűen csak nem ismerték a katolikus-keresztény tanításokat.³ Mindkét vélemény alátámasztható: azoknak a conver-

sóknak a története, akik a 16-17. században kiszabadulva az inkvizíció nyomása alól Németalföldön, Itáliában, a török területeken, illetve a 19. századtól kezdve Spanyolországban és Portugáliában is visszatértek a zsidóságra, az első véleményt látszik erősíteni, viszont az olyan converso származású személyiségek, mint Ávilai Szent Teréz, vagy Keresztes Szent János munkássága, mélyen átélt, misztikus katolicizmusa az utóbbit. Norman Roth joggal hívja fel a figyelmet a conversók elképesztő méretű irodalmi aktivitására, amivel a „régikeresztényeket” próbálták meggyőzni katolicizmusuk őszinteségéről. Figyelembe véve, hogy az egyre inkább converso szerzőnek tartott Cervantes a *Don Quijote* lapjain gyakran egyházellenes véleményt képviselt, Roth véleménye nem minden esetben meggyőző. Ettől függetlenül az a megállapítása, hogy a 15-17. századi spanyol (portugál) aranykor irodalma „gyakorlatilag a *converso* vagy *converso*-leszármazott szerzők története” és „gyakorlatilag *mindegyik* jelentősebb regény-, drámaíró és költő maga is *converso* volt, vagy felmenői voltak *converso*”, alighanem a túlzás ellenére sok igazságot rejt magában.⁴

A spanyol-portugál és az izraeli történetírás az utóbbi két-három évtizedben kezdte a konvertita-kérdés kutatását, spanyol részről mindekenélőtt Julio Caro de Baroja⁵ professzor, aki nagy vitát kiváltó könyve végén az általa konvertitának tartott személyiségek névsorát közli, s közéjük sorolja például Kolumbuszt is. A szépirodalom és a lektűr is felfedezte a conversókat, magyarul is megjelent néhány olyan történelmi regény, mely valós vagy fiktív converso történelmi személyiségekről szól.⁶ Az elmúlt évtizedekben több feltételezés született, amelyek többek között Góngora, Cervantes, Lope de Vega, San Juan de la Cruz, Camões, Ávilai Szent Teréz esetleges konvertita származását kutatják, de a kutatások még mindig kezdeti stádiumban vannak. Jellemző módon a néhány éve magyarul megjelent (Alvar-Mainer-Navarro-féle) spanyol irodalomtörténet alig utal a kérdésre, néhány szerzőnél megjegyzi, hogy esetleg konvertiták voltak, de ennek irodalmi következményeivel nem foglalkozik. A kutatások célja annak vizsgálata, hogy a fenti szerzők műveiben megjelennek-e judaizáló tendenciák, új értelmezéssel gya-
rapíthatják-e a mű értelmezéstörténetét. A spanyol-portugál késő középkor, illetve a barokk irodalmára oly jellemző idillek, lovagregények, pásztorregények misztikus-vallásos és allegorikus világának, a rejtélyes szimbólumrendszerek

kibontását valóban segítheti, ha a zsidó irodalmat, kultúrát is bevonjuk az értelmezésbe. Ugyanakkor az esetleges zsidó utalások (kabballa, zsidó irodalom) feltárása a spanyol irodalom fejlődésének megértését is elősegítik – például Ávilai Szent Teréz misztikus költészetét is új megvilágításba helyezik.

Ahogy jeleztem, a téma több szempontból is kényes, irodalomtörténeti szempontból azért, mert nemcsak tágítja a horizontot, de számtalan spekulációra is alkalmat ad, amely magában rejt a félreértelmezés, a belemagyarázás veszélyeit. A feladat elől azonban mégsem térhetünk ki: egyrésztől nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a konvertita szerzők műveiben fellelhetőek a zsidó hagyományra tett utalások, melyek megismerése mindenképpen fontos a befogadás szempontjából, másrésztől a konvertita szerzők munkásságának fontos részéről van szó. Úgy tűnik, a jelenlegi kutatások egyre inkább konszenzusra jutnak abban, hogy Rojas, a *Celestina* szerzője, Ávilai Szent Teréz, Lope de Vega, Montemayor, illetve a portugál szerzők közül Bernardim Ribeiro és Camões, sőt a legújabb kutatások szerint Cervantes esetében joggal feltételezhető a converso származás.⁷ Ez azt jelenti, hogy talán a spanyol-portugál és a zsidó irodalomtörténet új, közös szeletének megszületése is folyamatban van: a converso irodalomé, melynek megismerése interdiszciplináris megközelítést, a spanyol, a portugál és a zsidó irodalom, történelem, a spanyol-kasztíliai, a galego-portugál és a héber nyelv, illetve a judaisztika, a katolicizmus hagyományainak ismeretét egyaránt megköveteli. Az alábbiakban (többek között magyar) kutatók eredményeit alapul véve megkísérlem annak vizsgálatát, hogy a converso-irodalomban (Bernardim Ribeiro, Camões, Montemayor, Cervantes, illetve San Juan de la Cruz egyes műveiben) található-e judaizáló motívumokat, és ha igen, akkor zsidó vallásukat próbálták-e életben tartani, vagy a két világ határán állva beépítették a zsidó kultúra elemeit a keresztény-katolikus gondolkodásba.

Az esetleges zsidó motívumok közül az Ószövetségre tett utalások, parafrázisok, a (zoltár)-fordítások esetében feltételezhetnénk judaizáló szándékot, de önmagában a héber Biblia szövegeiből kiindulni nemcsak közhelyes, de a kutatást is félreviheti, mivel az Ószövetség a kereszténység szent könyve is. Ezért az ószövetségi szövegek adaptálása csak akkor lehet releváns, ha a szövegen kívüli kontextus is megerősíti. Ilyen a történelmi kontextus, a szerző életrajza

és munkássága, a nyelvhasználat (ami az eredeti héber szöveg, zsidó kommentárok ismeretét feltételezi). Példaként utalnék arra, hogy a 16-17. században a zoltárátiratok és utalások között rendkívül gyakori a 137. zoltár feldolgozása. Az egyik legismertebb zoltár, mely a Jeruzsálem iránti vágyódás egyik legrégebb, legszebb dokumentuma, gyakran jelenik meg a zsidó irodalomban. Ismert sorai központi szerepet játszanak a zsidó hagyományban mint a száműzetés, a Jeruzsálem és a zsidósághoz való hűség lírai kifejeződése.⁸

Az 1492-es kiűzetés, a kényszerű hitehagyás kontextusában a 137. zoltár irodalmi adaptációi felvetik annak lehetőségét, hogy a szerző a *belső* és *külső* száműzetése feletti fájdalomnak ad hangot, miközben a minden zsidó számára jól ismert közös kóddal az összetartozás, a közös gyász érzését fejezi ki. A száműzetés immáron *kettős*, hiszen a szentföldi és a hispán (ibériai) kiűzetést is jelenti; a conversók számára *belső*, szellemi száműzetés, míg a hitükhöz ragaszkodó, és inkább a kiűzetést választók számára *külső* száműzetés. Így a 137. zoltár parafrázisainak elterjedése aligha lehetett véletlen, a zoltár átköltéseit, remiszenciáit, a zoltárra tett utalásokat érdemes megvizsgálnunk a converso-elmélet felől is. A 137. zoltár lírai alaphelyzete a folyópart, kesergés, hárfa szavakkal írható le. Ez egyrészt megkönnyíti, másrészt megnehezíti a zoltár azonosítását egy-egy szövegben, ugyanis a kor divatos műfajaira (pásztoridillre, lovagregényre)⁹ egyaránt jellemző a különféle természeti képek között a folyóparton kesergő (főleg) női és férfi szereplők szerepeltetése. Azonban mindez nem szűkíti, hanem bővíti az értelmezési lehetőségeket, és a szerző számára a mindenki által ismert toposzok, szimbólumrendszerek lehetőséget nyújtottak mondanivalójuk elrejtésére, úgy, hogy az inkvizíció előtt ne kerüljön gyanúba, de a célközönséghez eljusson az üzenet. A szefárd irodalomban szintén ismert a folyó, folyópart mint lírai színhely. Ennek két forrása lehet, a zsidó hagyomány (137. zoltár) mellett az ibériai népköltészet és a cantiga de amigo műfaja, mely a szefárd irodalomban a későbbi évszázadokban is népszerű műfaj maradt. Gil Vicente *Lusitánia komédiája* című színdarabjában egy zsidó asszony szájába ad egy dalt, amely valószínűleg a zsidó népköltészet korai, ibériai példája.¹⁰ Ribeiro, Montemayor és Cervantes egyes műveiben lehet találkozni olyan utalásokkal, amelyek a zoltár alaphelyzetét, esetenként a vigasztaló mondanivalót idézik fel. Camões és San Juan de

la Cruz viszont konkrét módon dolgozzák fel vagy parafrazeálják a szöveget. A héber Biblia szövegeinek adaptálása mellett a zsidó misztika, a kabbala és különféle zsidó szerzők műveinek felidézése is alátámaszthatja a judaizálás tényét, azonban ezeket a szerzők csak óvatosan, kódolva idézhették, ezért jóval nehezebb egy-egy műalkotás rétegeiben rájuk bukkanni.

Bernardim Ribeiro (1482?–1536?) élete és főműve, a *Menina e moça ou saudades* (*A sóvárgás könyve avagy lány és lélek*) egyaránt titokzatos, s mindkettőről rengeteg elmélet született. Ribeiro születésének és halálának időpontjával kapcsolatban létezik egyfajta tudományos konszenzus, általában az is elfogadott, hogy udvari költő volt, jó családból származott, és valamiért száműzték talán Portugáliából is, és Itáliában – esetleg éppen Ferrarában, az egyik szefárd központban talált menedéket, ahol az Usque-testvérek kiadója működött, bár erre nincs bizonyíték. Amit még biztosan tudunk róla, hogy négy eklogát és néhány verset írt főművén kívül, és mindezt portugálul, ami a korban szokatlanul nevezhető. *A sóvárgás könyve* magyar kiadása elé írt tanulmányában a fordító, s egyben Ribeiro magyar kutatója, Ladányi-Turóczy Csilla röviden összefoglalja a Ribeiro-kutatás legfontosabb kérdéseit és eredményeit, doktori disszertációjában pedig részletesen bemutatja a különféle teóriákat.¹¹ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy Ribeiro converso lehetett, aki előkelő zsidó családból származott, gyerekként jó nevelést kapott, és valószínűleg az 1496-os kényszerkeresztelési intézkedések következményeként kerülhetett keresztény nevelőszülőkhöz. Manuel portugál király leendő anyósa és apósa, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd nyomására döntött úgy, hogy az 1492-es spanyolországi kiűzetés után Portugáliába menekült zsidókat kiűzi az országból, végül azonban inkább valamennyi zsidó alattvalójának kényszerkeresztelése mellett döntött. A rendelet értelmében – megelőzendő a színlelt áttéréseket – a 14 év alatti, de gyakran ennél jóval idősebb gyerekeket is elszakították szüleiktől,¹² és „rég” keresztény nevelőszülőkhöz adták. A tudósok szerint Bernardim Ribei-róval is ez történt. Arról, hogy kik lehettek valódi szülei, több elmélet is született, az egyik szerint nem kisebb személyiség, mint Juda Abravanel, más néven León Hebreu (Leone Ebreo, León Hebreo)¹³ (1460–1525), aki a spanyol kiűzetés után Itáliában telepedett le, s itt írta legjelentősebb művét. Az olaszul írt *Dialoghi d'amore* hatalmas hatást fejtett ki Európában: nyolcvan év

alatt huszonöt nyelvre fordították le. Juda Abravanel Firenzében is élt, itt kötött barátságot a kiváló hebraistaként is ismert Pico della Mirandolaval és Marsiglio Ficínóval. Tény, hogy Juda Abravanelnek volt egy kistfia, Jichak, akit 1492-ben dajkjával Portugáliába küldött, s akit II. János megkereszteltetett. Patricíno Ribeiro ezt a kistfiút azonosítja Bernardim Ribeiróval.

Egy másik elmélet szerint egy nem kevésbé illusztris szefárd – először újkeresztény, majd a judaizmusra visszatérő – család sarja volt. Bár igazán meggyőző bizonyítékok arra sincsenek, hogy Ribeiro a Mendes család tagja lett volna, de tény, hogy szoros szálakkal kötődhetett a család tulajdonképpeni fejéhez, a legendás, erős kezű üzletasszonyhoz és mecénáshoz, Gracia Nasihhoz, másnéven Beatriz Lunához.¹⁴ *A sóvárgás könyve* annál a ferrarai Usque kiadónál jelent meg, melyet Doña Gracia támogatott. A szefárd nagyszonyhoz fűződő kapcsolatot alátámaszthatja a könyvben szereplő rejtélyes „Régi Idők Asszonya” is. A méltóságteljes, bölcs, és sok szenvedésen átment asszony plasztikus ábrázolása talán tisztelgés lehet Doña Gracia előtt, illetve a klasszikus és a középkor-renaisszánsz művészetében megszokott eljárás: a pártfogó ábrázolása a műalkotásban – festményen, irodalmi műben egyaránt. A kiadóhoz fűződő kapcsolat mindenképpen Bernardim converso voltát erősíti, ugyanis a kiadó csak zsidó tematikájú és vallásos műveket adott ki, közöttük számos converso-művet. A mű több szövegváltozata, különböző kiadásai, furcsa, később hozzátoldott befejezése arra engednek következtetni, hogy a befejezés egy másik szerző munkája, aki az inkvizíció figyelmét próbálta elaltani a vallásos-katolikus utalásokkal; valamint arra, hogy Ribeiro szándékosan hagyta regényét befejezetlenül. Megkockáztatnám, hogy ez a befejezetlenség a Jeruzsálemre való emlékezést is szimbolizálhatja. A zsidó hagyomány szerint számtalan módon kell emlékezni Jeruzsálem pusztulására: az esküvő végi pohártöréssel, a házban vakolatlanul hagyott falfelülettel. Jeruzsálem elpusztult, romokban állt, ezáltal a zsidó hagyomány, önazonosság nem lehet teljes, és ezt szimbolizálja az esküvőkön szétört pohár, a vakolatlan faldarab miatt befejezetlen ház. Ekként szimbolizálhatja a könyv befejezetlensége is Jeruzsálem elvesztését.

A könyv műfaja szentimentális regény (novella amatória), lovagregény, de forrásai között egyes kutatók, maga Ladányi-Turóczy is, ott sejtik a 137. zsoltárt és a kabbalát is. Hélder Macedo portugál irodalomtörténész szerint így a re-

gény kabbalisztikus elbeszélésként is olvasható. Hélder Macedo Gershom Scholem munkáira hivatkozva a Sekhína¹⁵-gondolatot véli felismerni Ribeiro munkájában. Jichak Luria, 17. századi szafedi kabbalista tanítása szerint a Sekhína, azaz az isteni jelenlét „az edény összetörése”, Ádám és Éva bűnbeesése óta száműzött, és a Közösség lányaiban, asszonyaiban él. Hélder Macedo alaptézise szerint a katolikus teológia alapján nem értelmezhető sem a mű dualista világképe, sem nőképe, mert másfajta nőtiszteletet sugall, mint a Mária-tisztelet. A lehetséges ideológiát a kabbalában véli azonosítani.

A regényben több olyan motívumot is találunk, amely az esetleges converso-elméletet igazolhatja, ilyenek az állandóan száműzöttként bolyongó hősök, akik távoli országból érkeznek és a beszélő nevek. Ladányi-Turóczy szerint Bimarder neve galego nyelven azt jelenti, hogy „megégettem magam”, de utalhat a volt szerelmes, Aquelisia bosszújára is. Aquelisia az Ecclesia/egyház szóra emlékeztet, így Aquelisia bosszúja a „megégetés”, az inkvizíció bosszúja lehet.¹⁶ A regény első mondatai pedig mintha rejtett utalások lennének Ribeiro életére és a kiűzetésre:

„Menina e moça me levaram de casa de minha mãe para muito longe. Que causa fosse então daquela minha levada, era ainda pequena, não a soube. Agora não lhe ponho outra senão que parece que já então havia de ser o que depois foi. Vivi ali tanto tempo quanto foi necessário para não poder viver em outra parte. Muito contente fui em aquela terra. Mas, coitada de mim, que em breve espaço se mudou tudo aquilo que em longo tempo se buscava e para longo tempo se buscava!”¹⁷

A hősnő fiatalon kerül el a szülői házból, nem tudja miért, de valószínűleg amiatt (kiűzetés, kényszerkeresztelés, illetve az ezektől való félelem), ami később bekövetkezett, s annyi ideig (nyilván olyan idős koráig, hogy éles emlékei legyenek) élt ott, hogy nem tud máshol élni. A száműzött szavai ezek, és itt felmerülhet a kettős száműzetés elmélete: a Jeruzsálemből és Erec Jisrael földjéről, majd az Ibériai-félszigetről való kiűzés. A kiűzöttek hűek maradhattak hitükhöz, nem szenvednek szellemi száműzetésben, ami a conversókat sújtja, viszont a conversók maradhattak, nem kellett elhagyniuk szülőházjukat. A conversók hitük, a kiűzöttek hazájuk után sóvároghattak. Az 1557-es evorai kiadás címváltozata, a *Saudades (Sóvárgások)* nem valószínű,

hogy bármi módon is Ribeiro választása lett volna (és nemcsak azért, mert 1537-ben hunyt el), de ez még nem zárja ki, hogy a cím a szefárdok Portugália/Spanyolország iránti sóvárgására utaljon. Az elvesztett otthon után vágyakozó szereplő a folyóparton ülve emlékezik:

„[...] *determinai ir-me para o pé deste monte que de arvoredos grandes o verdes ervas o deleitosas sombras cheio é, por onde um pequeno ribeiro de água de todo o ano, que nas noites caladas o rugido dele faz, no mais alto deste monte, um saudoso tom, que muitas vezes me tolheu o sono a mim. Onde eu vou muitas vezes deixar as minhas lágrimas, onde também muitas infundas as torno a beber...* [...] Mas eu [...] passei além, e fui-me assentar de sob a espessa sombra de um verde freixo, que para baixo um pouco estava [...]”¹⁸

A 137. zoltárt idéző sorok egyszerre fejezik ki a szefárd haza és a Jeruzsálem iránti sóvárgást. Amennyiben elfogadjuk ezt a lehetséges értelmezést, akkor ez az első eset a zsidó irodalomban, hogy a 137. zoltár a Jeruzsálem és a második haza iránti vágyakozást kifejezi. A középkori ibér szellemi aranykor képes volt vigaszt nyújtani a száműzetésben, addig, amíg a visszatérés nem válik lehetővé a messiási korban. Ezért Hispánia elvesztése a vigasz elvesztését jelentette. A 137. zoltár parafrázisai ezért terjedhettek el: nemcsak a messiási korszak, a próféta ígéret beteljesülésére utalnak, de figyelmeztetnek és vigaszt is nyújtanak, hogy Jeruzsálem az igazi cél, Jeruzsálem elvesztését kell siratni. Másrészt Jeruzsálem olyan közös kód, amit minden, még a judaizmustól leginkább elzárt zsidó is megért, ezért a Várossal, a zoltárral kapcsolatos versek, utalások képesek lehettek a vigasz, a rejtett üzenetek közvetítésére.

Jorge de Montemayor (1520?–1561)¹⁹ regénye a *Los siete libros de la Diana* (a továbbiakban *La Diana*) szintén felveti a lehetőségét a converso-olvasatnak. A műfaj ez esetben egy másik divatos műfaj, a bukolikus pásztorregény, aminek új formáját Montemayor alakítja ki. A regényben zarándokútra indulnak a pásztorok a bölcs Felicia palotájába, aki szerelmi bájitalt birtokol. A IV. könyvben a pásztorok León Hebreu *Diálogo*-jának részleteit idézik és formálják át. Ez a momentum nem bizonyítja a könyv esetleges converso-jellegét, mivel – ahogy már utaltam rá – Juda Abravanel munkája hatalmas hatást fejtett ki és nagyon hamar népszerűvé vált Európaszerte, különösen Itáliában, Franciaországban,

Spanyolországban és Portugáliában. Viszont Juan Bautista de Avallé-Arce a regény kritikai kiadása elé írt tanulmányában valószínűsíti a judaizáló motívumokat a folyóparti jelenetben. Az általa idézett Montemayor zoltárparafrázis alapján jut arra a következtetésre, hogy a *La Diana* vízparti jelenete a 137. zoltárra utal, s ezáltal converso-üzenetet közvetít. A kutató a *La Diana* panaszos hangját a történelmi körülmények, és olyan kortársak, mint Ribeiro, Usque munkásságának, illetve 137. zoltárátiratának tükrében Montemayor újkeresztény voltának tulajdonítja.²⁰

A csábító lehetőség ellenére Montemayor esetleges converso utalásaival óvatosabban kell bannunk, mint Ribeiro esetében, ezek ugyanis kevésbé tűnnek meggyőzőnek, mint Ribeiro szimbólumai. Ribeiro élete, műve hányattatott sorsa, a rejtélyes, néhol fölöldhatatlan szimbólumrendszerek, a befejezetlenség és egyéb elemek is igen valószínűvé teszik a converso-elméletet, ám Montemayor esetében csak sejtésekre támaszkodhatunk. A *La Diana* vízparti jelenete felveti a lehetőséget, de nem szolgál igazán meggyőző bizonyítékkal. Ezáltal az is nyitott kérdés marad, hogy a jelenetet lehet-e zoltár-, illetve Jeruzsálem-reminiszcenciaként azonosítani.

Kevés komoly kutatási eredményt ismerünk Cervantes munkásságának judaizáló elemeiről. A meglehetősen kalandos életű, az inkvizíció börtönét is megjárt író esetleges converso-származásával kapcsolatos bizonyítékokat Michael McGaha foglalta össze.²¹ Cikkében a sok spekulatív elmélet, érv között néhány elgondolkoztatót is találunk, ilyen érv például, hogy ősei között gyakoriak voltak a jobbára zsidók által űzött foglalkozások: vándorkereskedő, borbély, és Cervantes is adószedő volt. Cervantes élete, az inkvizíció állandó zaklatásai szintén converso származása mellett szólnak.

A világirodalom egyik legnagyobb hatású és számtalan réteget rejtő regénye, a *Don Quijote* bizonyos részei is megengedik a converso-olvasatot. A regényben is felbukkanó folyópart-motívumok nem csak a lovagregények, idillek paródiáját szolgálhatják, de a 137. zoltárra is utalhatnak. Lehetséges, hogy a pikareszk vonás, a kóborló hős figurája sem csak a kalandregény műfaji jellegzetessége, hanem a zsidó hagyomány, történelem, sors szimbólumaként szerepel a regényben, és a pusztai vándorlást, a kiűzetést követő kóborlást idézi fel. Don Quijote nem leli helyét a társadalomban, otthont keres, kiűzöttként, kitaszítottként, vagy ha úgy tetszik, száműzöttként bolyong a világban, gyakran ki-

Luis de Camões

gúnyolják, megverik, könyveit elégetik. Maria Rosa Menoçal, a középkori andalúziai irodalom jeles kutatója szerint maga a könyvégetés, és általában az égetés aktusa az egyik lehetséges bizonyíték a rejtett converso-olvasatra.²² Don Quijote alakja így egyszerre lehet paródia és tiszteletadás a múltban élő, hóbortos figurák és a hitükhöz ragaszkodó conversók iránt. Dominique Aubier 1966-os könyve szerint a könyveket olvasó, a világot könyvek alapján megélt Don Quijote figurája maga „a” zsidó modell.

Luis de Camões (1524–1580) konvertita származását a szakirodalom általában elfogadja. Valószínű, hogy újkeresztény származása miatt nem fogadta be a szellemi elit és az udvari közeg (noha udvari költő volt) és emiatt kellett Indiába menekülnie. Igaz, egyes tudósok szerint sokkal inkább gáláns ügyei, vagy ledér élete miatt kényszerült száműzetésbe. A *Ca nesta Babilónia, donde mana* (Itt, e Babilonban, hol csak jilány) című szonettje, egyrészt ismét a 137. zsoltár parafrázisa, másrészt Petrarca szonettjeinek hatását viseli magán, a Petrarca iránti tisztelet bizonyítéka. (Tegyük hozzá, a költőre nagy hatást gyakorolt Léon Hebreu/Leone Ebreo munkája is.) A szonett Rózsa Zoltán szerint a régi, feudális Portugália értékrendjének pusztulását közvetíti, s az új, racionalista, kapitalista világ születését, amit a költő a Távol-Keleten tapasztalt, s amivel képtelen együtt élni.²³ Ez a nézőpont azonban túlzottan leegyszerűsítőnek tűnik, s nem magya-

rázza, hogy miért tekinthető Camões szinte teljes költészete mélyen pesszimiztikusnak. Magának a szonettnek az elemzése is összetettebb értelmezést kíván, s a lehetséges olvasatok között számolhatunk a converso-olvasattal is. A szonett utolsó három sora mintha elütne az első három versszaktól.

*Cá neste escuro caos de confusão, / cumprindo
o curso estou da natureza, / Vê se me esquecerei
de ti, Sião! (Itt, e sötétben tombol az izzony, /
a dolgom teszem, mit a sors kimér, / sosem fe-
lejtlek el téged Sion).*

Míg a vers az utolsó versszakig valóban a régi világ lovagiasságához ragaszkodó költő keserűségét tükrözi, a modern Babilon dzsungelében, és úgy tűnik, a főszereplő inkább Babilon, addig az utolsó sorban visszatér, megjelenik Sion. Értelmezhetjük mint az Istenbe, a vallásos értékekbe vetett hitet, vagy akár a keresztény eszkatologikus jövő iránti vágyódást, de legalább annyira elképzelhető, hogy az eredeti szövegben szereplő „sötét káosz”, „zűrzavar” nem más, mint az inkvizíció üldözése, és Sion Camões ősei hitébe vetett bizalmát szimbolizálja.

A judaizáló tendenciák szempontjából izgalmasabb a *Sobre os rios que vão* (Néztem gyors vizek futását) című költeménye, amelyet Rózsa Zoltán „a költő vallásos krízisének izgalmasan szép és megrázó tanulságaként” említ.²⁴ Felmerül a kérdés, hogy vajon mi lehetett a vallásos krízis oka. Meghasonlás régi életével? Filozófiai stúdiumainak hatása? Indiai, távol-keleti vallási eszmék befolyása? Vagy a conversók lelkiismeretét gyakran kínzó bűntudat és meghasonlottság, ami a rákényszerített katolicizmus és a titkon gyakorolt judaizmus, vagy annak teljes elhagyása között feszült? Az alábbi sorok alapján joggal feltételezhetjük, hogy az utóbbiról van szó.

[...] E se eu cantar quiser
em Babilónia sujeito,
Hierusalém, sem te ver,
a voz, quando a mover,
se me congele no peito.
A minha lingua se apegue
às fauces, pois te perdi,
se enquanto viver assi,
houver tempo em que te negue
ou que me esqueça de ti.
[...] No grão dia singular
que na lira o doudo som
Hierusalém celebrar,
lembrai-vos de castigar
os ruins filhos de Edom.

Aqueles, que tintos vão
no pobre sangue inocente,
soberbos co poder vão;
arrasai-os igualmente,
conheçam que humanos são.

[...] E tu, ó carne que encantas,
filha de Babel tão feia,
toda de misérias cheia,
que mil vezes te levantas
contra quem te senhoreia!
Beato só pode ser
quem co a ajuda celeste
contra ti prevalecer,
e te vier a fazer
o mal que lhe tu fizeste; [...]²⁵

A melankolikus hangnemet átszövi a nosztalgia érzése, vágyódás a múlt, Cion dicső múltja iránt. Ha elfogadjuk Rózsa véleményét, akkor Ciont a múlt időkkel, az egykori régi renddel, lovagi Portugáliával azonosíthatjuk, s ez a párhuzam bár el is távolít minket az esetleges converso-elmélettől, meg is erősít. A kiűzött szefárdok nosztalgiájára és az aranykor mítoszát megte-

Zsinagóga, Tomar, Portugália

Zsinagóga, Tomar, Portugália

Fotó: Toth Gábor Andor

remtő emlékezetére rímel Camões sóvárgása a múlt iránt. Az „idegenbe számkivetve” szintén erősíti a converso- és a szefárd-lét tragikumát. Camões nemcsak földrajzi, de lelki számkivetettségről is beszél: „idegen önmagának”. Ennek a sornak az értelmezéséhez nem elegendő a régi, lovagias Portugália kontra korakapitalista társadalom leegyszerűsítő sémája, ami gazdaságtörténeti szempontból is problematikus, mivel a spanyol és a portugál nagyhatalmi státus bukását éppen az alapozta meg, hogy szemben a valóban kapitalista útra lépő Angliával vagy Németalfölddel (Hollandiával) ez az átalakulás ebben a két országban nem következett be, hanem felérték a gyarmatokról beömlő gazdagságot. De pszichológiai szempontból is megközelíthetjük a

kérdést: miért volna idegen *önmagának* valaki, akit száműztek, bármennyire idegennek érzi is magát egy új helyen? Ez az idegenség a külvilág és a személyiség között áll fenn, nem a személyiség hasonlik meg, s válik idegenné önmaga számára. A vallási meghasonlás, amire Rózsa szintén utal, már közelebb áll a valósághoz, s a Cion iránti vágyódás a judaizmus iránti vágyat, a hitét titkolni kénytelen, önmaga számára idegenné vált újkeresztény vívódását valószínűsíti. A zsolttárban megfogalmazott önátok (*Ha elfeledlek, Jeruzsálem...*) felidézése hangsúlyos, s ennyire súlyos önátkot nem a régi rend iránti nosztalgia, sokkal inkább a hit elhagyása idézhet elő. A következő sorok még távolabb vezetnek a primer interpretációtól, hiszen egyértelműen deklarálja: soha nem látta a dicsőség honának lényegét, nincsenek emlékei, csak emlékezés vezet. Lehetséges, hogy a zsidó kollektív emlékezetről van szó, mely (le-dor va-dor, nemzedékről nemzedékre) hagyományozódik, anélkül, hogy a bibliai történetről, a kivonulásról bármilyen személyes emléke is lehetne a hagyományt továbbadó generációknak.

A zsidó olvasat felé mutat a *No grão dia singular* (*A különös, nagy napon*) kezdetű versszak, amelyben a bűnös Edom gonosz népének pusztulásáról esik szó. Edom a középkori zsidó irodalomban a keresztény Európa, a keresztény világ szinonimája. Ebben a kontextusban a folytatás (*Büntető, kik ártatlanok / hullt vérével szennyeződtek*), vagyis az Edom által megöltökre tett utalás, az inkvizíció áldozataira utalhat. Az Edom-kép megjelenése tovább tágítja az értelmezési lehetőségeket, s Babilon a csábító lánya az Egyház kényszerítő erejének allegóriájává válhat, akin/amin az identitásválsággal küszködő Camões felül próbál kerekedni.

Az eddigiekben olyan szerzőket vettem sorra, akiknél feltételezhető, ha bizonyosan nem is állítható, hogy titokban ragaszkodtak zsidóságukhoz, vagyis lehetséges, hogy műveikben a judaizáló elem ennek kifejezése. San Juan de la Cruz (Keresztes Szent János) és Fray Luis de León esetében azonban verseik judaizáló olvasata mást jelent. A két költő meggyőződéses katolicizmusa megkérdőjelezhetetlen, zsidó műveltségük szervesen épül be keresztény világképükbe. Fray Luis de León esetében szinte bizonyos, hogy jól ismerte a középkori zsidó filozófiát, költészetet is, hiszen kiemelkedő hebraista volt, San Juan de la Cruz esetében pedig valószínűsíthető a zsidó műveltség. San Juan de la Cruz apai részről származott konvertita családból, s bár mindössze négy hónapos, amikor apja 1542-ben

meghal, szoros kapcsolatban marad apja orvos rokonával, akinél feltételezhető az otthoni judaizálás, s itt kerülhetett kapcsolatba a zsidó kultúrával. A *Super flumina Babylonis* (*A 'Super flumina Babylonis' zsolttárára*) nem a converso szerzőktől megszokott vigasztalási szándékot, a zsidóság fenntartását tükrözi, hanem egyfajta programként megfogalmazott szakítást a judaizmussal a katolicizmus, a kereszténység kedvéért.

Encima de las corrientes
Que en Babilonia hallava
allí me senté llorando
allí la tierra regava
acordándome de ti
¡o Sión! A quien amava.
era dulce tu memoria,
y con ellas más llorava.
[...] De zid, ¿cómo en tierra ajena
donde por Sión llorava
cantaré yo la alegría
que en Sión se me quedava?
[...] Con mi paladar se junte
la lengua con que hablava
si de ti yo me olvidare
en la tierra de morava.
Sión por los verdes ramos
que Babilonia e dava
de mí se olvide mi diestra
que es lo que en ti más amava
si de ti no me acordare
en lo que más me gozava
y se yo tuviera fiesta
y sin ti la festejava.
[...] ¡O hija de Babilonia
mísera y desventurada!
Bienaventurado ere
Aquel en quien confiava
Que de a de dar el castigo
que de tu mano llevava
y juntará sus pequeños
y a mí, porque en ti esperava
a la piedra que era Christo
por el qual yo te dexaba.
Debetur soli gloria vera Deo ²⁶

A költemény teljes egészében a 137. zsolttár parafrázisa, minden fontosabb gondolatot újragondol. A lírai alaphelyzetet követi a Sion iránti szeretet megvallása, majd az önátok felidézése. Az egész költemény szenvedélyes, hosszú litánia. San Juan de la Cruz Cion-képe vitathatatlanul katolikus kép, de formálódására hatással lehetett a zsidó filozófia, hagyomány Jeruzsá-

lem-képe is. Ebben az esetben természetesen nem a conversók, a hitüket titokban gyakorlók vigasztalásáról van szó, hanem a zsidó Sion-kép beemeléséről a katolicizmusba, ami egyúttal a judaizmus felülvizsgálatát is jelenti. Keresztes Szent János nem felejt el Siont a saját eszmrendszerén belül, de Babilonból Sionba Jézusért tér vissza. Szakít a zsidósággal, így annak Jeruzsálem-képével is, és mindezt szimbolikusan a 137. zsoltár felidézésével, mintegy deklarálva kilépését a judaizmusból, megszüntetve megőrizve annak eszméit, – hasonlóan ahhoz az attitűdhez, amivel az Egyház viszonyul a zsidó örökséghez („*Confirmamus sed non consentimus*” – „*Megerősítjük, habár nem értünk vele egyet*”).

Az Ágoston-rendi Fray Luis de León (1727-1591) 137. zsoltárparafrazisa²⁷ csak egyike zsoltárátiratának, *Énekek éneke* és más ószövetségi szövegfordításának. Luis de León kiváló hebraista volt, a héber Szentírás iránti érdeklődése így természetes. Kérdés, hogy érdeklődését motiválhatták-e személyes okok. Több kutató (Juan Alborg, James Fitzmaurice) szerint Fray Luis converso-származása csak az inkvizíció által koholt vád, és esetleg csak oldalági felmenői között voltak conversók. Ugyanakkor a per során – a peranyag tanúsága szerint – több kétértelmű célzást tett, és nem tagadta a családjával kapcsolatos feltételezéseket. Az inkvizíció felmentése sem segít eligazodnunk, ugyanis a vádak ez esetben nem személyére, hanem teológiai munkásságára irányultak. Mások (például Rivers 2004-es könyve szerint) szülei conversók voltak.²⁸ Millás Vallicrosa bizonyosnak tekinti, hogy ismerte az olyan középkori spanyol zsidó költők költészetét, mint Slomo ibn Gabirol, Mose ibn Ezra, Jehuda Halevi (akiket egyébként conversók fordítottak spanyolra). Azt a tényt, hogy Fray Luis az *Énekek énekét* fordította, Millás Vallicrosa mintegy bizonyítéknak tekinti a konvertita származásra, mivel a könyv számtalan Sion-utalást rejt, a Sion-szeretet költői kifejeződésének egyik szép példája. „Természetesen” Fray Luis is írt 137. zsoltárparafrazist (*Super flumina*), mely San Juan de la Cruz átiratához hasonlóan egy olyan converso vallomása, akinek katolicizmusa mélyen átélt, de – a kor viszonyai között – megpróbálta felvállalni és védeni zsidó örökségét is, amely egyúttal a kereszténység öröksége is.

Quando presos passamos
los ríos de Babilonia solloçando,
un rato nos sentamos
a descansar llorando,

de tí, dulce Sión, nos acordando.
[...] Con amargos extremos
les respondimos: «¿Presos y en cadena,
nos mandáis que cantemos
psalmos en tierra ajena
de Dios y de toda cosa buena?
»Si yo mientras viviere,
de Ti, Ierusalén, no me acordare,
do quiere que estuviere,
que ausente me hallare,
de mí me olvide yo si te olvidare.

»Si en tal prisión y mengua
puesto, por mí canción fuere cantada,
la voz ronca y la lengua
al paladar pegada
quede de aver cantado castigada.

»Si tuviere contento
sin ti, Sión, mi bien y mi alegría,
conáspero tormento
pague el placer de un día
con mil años de pena el alma mía.²⁹

A fenti kutatásokból, elméletekből is látszik, hogy a converso-irodalom kutatása még kezdetleges stádiumban van, és jobbára feltevésekre támaszkodik. Joggal feltételezhetjük, hogy a converso-szerzők között több olyan is akadt, akik titokban hűségesek voltak zsidóságukhoz, ahogyan azt is, hogy rejtett utalásokat helyeztek el műveikben. Az is nyilvánvaló, hogy azok a conversók, akik meggyőződéses katolikusok lettek, tudatosan vagy tudattalanul átplántálhatták zsidó műveltségük elemeit a katolicizmusba. Jeruzsálem ábrázolása mindkét esetben megfelelő eszköz lehetett vagy régi hitük megtartásának és üzenetük közvetítésének, vagy a régi hittel való szakítás kifejezésére. Ismét nyomatékosítani kell azonban, hogy a csábító értelmezési lehetőségek etikai és szakmai csapdákat is rejtenek, ezért kutatni kell, de egyszersmind óvatosan kezelni a judaizáló interpretációkat. Ribeiro, Camões műveiben bizonyíthatóbb a zsidó elemek léte, és az is, hogy vagy titokban judaizáltak, vagy gyötörődtek a két hit határán, míg Fray Luis és Juan de la Cruz esetében olyan költőkről beszélhetünk, akik katolicizmusukat a legmélyebben élték meg, de felvállalták zsidó alapjait. Montemayor és az itt nem említett Cervantes, Lope de Vega esetleges judaizáló törekvéseinek kutatása azonban még nagyon nyitott, s bármilyen eredményre vezethet.

BIBLIOGRÁFIA

- Carlos Alvar, Carlos Mariner, Rosa Navarro, *A spanyol irodalom rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- Anderle Ádám, *Bevezetés. A zsidóság a hispán világban. A kérdéses dimenziói és kontúrjai = Zsidóság a hispán világban*. szerk. Anderle Ádám, SZTE, Szeged, 2004.
- Benke László, *Cum gratia et privilegio: a converso diaszpóra irodalma a ferrarai Biblia tükrében*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- Biblia. Makkabi, Budapest, 1994 (reprint)
- Luís de Camões, *Poemas/Költemények*. Kráter Műhely, Budapest, 1995.
- Miguel Cervantes de Saavedra, *Don Quijote de la Mancha*. Espasa, Madrid, 1998.
- Miguel Cervantes de Saavedra *Don Quijote 1-2*. Bp., Európa, Budapest, 1987
- James Fitzmaurice-Kelly, *Fray Lluís de León. A Bibliographical Fragment*. Oxford., University Press, 1921: <http://www.gutenberg.org/files/16148/16148h/16148-h.htm>
- David Gonzalo Maeso, Sobre la etimología de la voz 'marrano' (criptojudío), in: *Sefarad*, 1955, 15/ 2, 373-85.
- David M. Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*. Jewish Publication Society of America, 1996.
- Lalányi-Turóczy Csilla, A marrano-probléma születése a XV-XVI. században: a portugál és a spanyol helyzet <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- Ladányi-Turóczy Csilla, Szefárd illetve converso irodalom a XVI. Században, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2000.14. szám,
- Ladányi-Turóczy Csilla, *Tűz és víz között – gender és szerkezet Bernardim Ribeiro 'Menina e moça' című regényében*. PhD-érkezés, Bp., ELTE, Romanisztika Program (kézirat), 2006.
- Michael McGaha, *Is There a Hidden Jewish Meaning in Don Quijote?* www.h-net.org/~cervantes/csa/artics04/mcgaha.pdf
- José María Millas Vallicrosa, Probable influencia de la poesía sagrada hebraicoespañola en la poesía de Fr. Luis de Leon, in: *Sefarad*. 1955. 15/2, 261-85.
- María Rosa Menoçal, *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. Little, Brown, Boston, 2002.
- Jorge de Montemayor, *La Diana* (ed. Prólogo y notas de Juan Montero, con un estudio preliminar de Juan Bautista de Avall-Arcel). Crítica, Barcelona, 1996.
- Ben Zion Netanyahu, *The Marranos of Spain: From the late 14 to the early 16 Century, according to contemporary Hebrew Sources*. American Academy for Jewish Research, 1966.
- Ben Zion Netanyahu, *Don Isaac Abravanel – Statesman e Philosopher*. Cornell University Press, Ithaca and London, 1998.
- Bernardim, Ribeiro, *A óvargás könyve*. Palimpszeszt, Budapest, 2004.
- Ribeiro, *Menina e moça ou saudades*, Lisboa, Publicações Europa-América, é.n
- Cecil Roth, *A History of the Marranos*. Jewish Publication Society of America, 1932.
- Cecil Roth, *Doña Gracia of the House of Nasi*. JPS: Philadelphia, 1948, reprint: 2009.
- Cecil Roth, *The Duke of Naxos of the House of Nasi*. JPS, Philadelphia, 1948, reprint: 1992.
- Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. University of Wisconsin Press, 2002.
- Gershon Scholem, *A kabbala belye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I-II.*, Atlantisz, Budapest, 1995.
- Andres Soria Almedo, *Los Dialoghi d'amore de Leon Hebreo: Aspectos literarios y culturales*. Universidad de Granada Segretariado de Publicaciones, Granada, 1984.
- Leo Strauss, *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Budapest, 1994.
- Végh Dániel, *Fray Luis de León – egy converso szerző?*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.

JEGYZETEK

- ¹ Érdekes példa erre a xueta-közösség, mely Mallorcán él. A hitüket titkon gyakorló közösség származását nemcsak a környezet tartotta számon, de híriük a náci Németországba is eljutott. Baltasar Porcel katalán író *A vadászó szíve* című regényében tesz utalást a xueta-közösségre. (Palimpszeszt, Budapest, 2004) Tanulmányában Benke László utal a www.kulanu.org honlapra. A honlapot működtető „Kulanu” szervezet nemcsak az egykori spanyol-portugál gyarmatokon, de Ugandában és Kasmírban is talált conversókat. Benke László, *Cum gratia et privilegio: a converso diaszpóra irodalma a ferrarai Biblia tükrében*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006)
- ² A conversókról lásd: Cecil Roth, *A History of the Marranos*. Jewish Publication Society of America, 1932; Cecil Roth (1948, reprint: 2009), *Doña Gracia of the House of Nasi*. JPS: Philadelphia; Cecil Roth (1948, reprint: 1992), *The Duke of Naxos of the House of Nasi*. JPS: Philadelphia; Ben Zion Netanyahu, *The Marranos of Spain: From the late 14 to the early 16 Century, according to contemporary Hebrew Sources*. American Academy for Jewish Research, 1966; Ben Zion Netanyahu, *Don Isaac Abravanel – Statesman e Philosopher*. Cornell University Press: Ithaca and London, 1998; Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain*. University of Wisconsin Press, 2002; David M. Gitlitz, *Secrecy and Deceit: The Religion of the Crypto-Jews*. Jewish Publication Society of America, 1996; Benke László, i.m; Ladányi-Turóczy Csilla, „A marrano-probléma születése a XV-XVI. században: a portugál és a spanyol helyzet” <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006; Ladányi-Turóczy Csilla, Szefárd, illetve converso irodalom a XVI. században, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 14. szám, 2000.
- ³ Netanyahu, *The Marranos*; Gitlitz, *Secrecy and Deceit*; Benke, i.m
- ⁴ A 19. századi spanyol kutatók is gyakran „converso-lelkületet” éreztek ki a kor irodalmából. Ez persze erősen romantikus attitűd, Normann Roth el is utasítja. Ennek az elutasításnak azonban ellentmond a szabadabb szellemű Németalföldön, Itáliában, a török birodalomban virágzó, egykori conversók által gyakorolt judaizáló irodalom. A vallásukhoz visszatérő conversók száma, művei azt látszanak igazolni, hogy valóban sokan ragaszkodtak hitükhöz. Erre utal Samuel Usque híres műve is (*Convolução às Tribulações de Israel*, 1553), melynek célja kimondottan a titkos zsidók szellemi támogatása volt.
- ⁵ Julio Caro Baroja, Julio, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea I-III.*: Madrid, 1986.
- ⁶ Catherine Clément, *Az úrnő*. Európa, Budapest, 1996; Noah Gordon, *A zaragozai orvos*. Európa, Budapest, 2004. Richard Zimler, *Az utolsó lívszaboni kabbalista*. Bestline, Budapest, 2002.
- ⁷ Anderle Ádám, *Bevezetés. A zsidóság a hispán világban. A kérdéses dimenziói és kontúrjai*. In: *Zsidóság a hispán világban*, szerk. Anderle Ádám, SZTE, Szeged, 2004. Anderle Julio Caro Baroja háromkötetes munkájára hivatkozik. Anderle szerint a converso-kutatásnak az 1992-es, Amerika felfedezését ünneplő emlékvadott igazi lendületet.
- ⁸ „Ha elfeledkezem rólad Jeruzsálem, száradjon el a jobb kezem! Nyelvem tapadjon az ínyembe, ha meg nem emlékezem rólad; ha nem Jeruzsálemet tekintem vigasságom fejének!” A zsoltár legismertebb sorai: *Bábel folyóinál - ott ülünk, sírtunk is, mikor megemlékeztünk Cziónról. A fűzfákra aggattuk benne bárfaínkat. Mert ott kértek tőlünk foglyulejtőink énekeszót és zaklatóink vigágót: énekeljete nekünk a Czión énekeiből! Hogyan énekeljük az Örökkévaló énekét idegen földön? Ha elfeledkezem rólad Jeruzsálem, száradjon el a jobb kezem! Nyelvem tapadjon az ínyembe, ha meg nem emlékezem rólad; ha nem Jeruzsálemet tekintem vigasságom fejének! [...]”*(IMIT-fordítás) Biblia, Makkabi, Budapest, 1994 (reprint)
- ⁹ Carlos Alvar, Carlos Mariner, Rosa Navarro, *A spanyol irodalom rövid története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- ¹⁰ „– Honnan jössz, leányom, / sár és pír orcádon? / Hol a patak csobban, / anyám, onnan jövök, / kedvesemet láttam / nyíló ró-

- zsák között. / - Nyíló rózsák, lányom / sáp és pír orcádon! // - Hol a patak rohan, / anyám, onnan jövök, kedvesemet láttam / feslő rózsák között. / - Feslő rózsák, lányom, / sáp és pír orcádon!" (Ladányi-Turóczy Csilla fordítása, in: Női hang a szefárd irodalomban, *Szombat*, 2002. május, XIV. évfoly., 5. szám)
- ¹¹ Bernardim, Ribeiro, *A sóvárgás könyve*. Palimpszeszt, Budapest, 2004; Ladányi-Turóczy Csilla, *Tűz és víz között – gender és szerkesztet Bernardim Ribeiro 'Menina e moça' című regényében*. PhD-érkezés, Bp., ELTE, Romanisztika Program (kézirat), 2006.
- ¹² Isabel de Sena szerint akár 20 éves fiatalokkal is előfordult. A különféle elméletekről lásd Ladányi-Turóczy, *Tűz és víz között*, 34-7.
- ¹³ José Teixeira Rego már több évtizede felvetette az Abravanelvonalat, de ő magával Juda Abravanellel azonosította Ribeirót. Datálási problémák miatt az elméletet elvetették, és csak a hetvenes években merült fel, hogy a teóriát nem kell teljesen elvetni, legalábbis ami Ribeiro szefárd származását illeti.
- ¹⁴ José Hermano Saraiva szerint Gracia Nasi unoköccse volt. (Ribeiro, *Menina e moça ou saudades*, Lisboa, Publicaç es Europa-América, é.n, 8.)
- ¹⁵ Isteni jelenlét, mely a Talmud szerint sem távozik soha a Szentélyből, még annak lerombolásakor sem.
- ¹⁶ Ribeiro, *A sóvárgás*, 20.
- ¹⁷ Ribeiro, *Menina e moça*, 23-4. „Fiatal lány voltam még, mikor anyám bázából nagyon meoszire kerültem. Hogy miért vittek el onnan, mivel még kicsi voltam, nem tudtam. Most azonban azt hiszem, hogy annak oka nem lehetett más, mint, ahogy tűnik: már akkor is az volt, ami később bekövetkezett. Amnyi ideig éltem ott, amennyi elég volt ahhoz, hogy ne tudjak máshol élni. Nagyon boldog voltam azon a földön, de jaj nekem, mert rövid időn belül minden, amit oly régen óhajtottam, és olyan bosszú életűnek reméltem, megváltozott.” (Ladányi-Turóczy Csilla fordítása – Ribeiro, *A sóvárgás*, 27, kiemelések mindenütt : P. Sz.)
- ¹⁸ Ribeiro, *Menina*, 31-2 „[...] úgy döntöttem, hogy erre a helyre jövök, mely magas fákból, zöld fűben és gyönyörű, árnyékos helyekben bővelkedik, és ahol egész éven át egy kis folyó csörgedezik: csendes éjszakákon, melyeket a hegy tetején töltöttem, a víz csobogása olyan panaszosnak tűnt, hogy nem egyszer rabolta el álmodat; partjára szoktam járni, hogy könnyeimet hullassam vízébe, melyből végtelenül sokat úszom meg újra. [...] átkeltem a folyón és egy zöldellő kőrísfa sűrű árnyékában telepedtem le, mely egy kicsivel lejjebb állt [...]” (Ladányi-Turóczy Csilla fordítása, in: Ribeiro, *A sóvárgás*, 32-3, kiemelések mindenhol: P. Sz.)
- ¹⁹ Montemayor portugál származású, és Itáliában, Piemontéban halt meg, egy szerelmi vetélytársával vívott összetűzés következtében. Szerelmes és vallásos költeményeket írt. Főműve, a *Los siete libros de Diana*, 1558-ban vagy 1559-ben jelent meg Valenciában.
- ²⁰ Jorge de Montemayor, *La Diana*, XLI-XLII.
- ²¹ Michael Mcgaha, *Is There a Hidden Jewish Meaning in Don Quixote?* = www.h-net.org/~cervantes/csa/artics04/mcgaha.pdf
- ²² María Rosa Menocal, *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. Little, Brown, Boston, 2002.
- ²³ Luis de Camões, *Poemas/Költemények*, Kráter Műhely, Budapest, 1993, 13.
- ²⁴ *Im*, 9.
- ²⁵ „Ha mint babiloni rab / zengedezném éneke / úgy, hogy nem is láttalak, / Jeruzsálem: nyelvem keblemen / fagyjanak meg a szavak. / Nyelvem ínyemhez tapadjon, / mert elfeledhettelek; / ily nyomorult életet / kelljen élnem, ha alattom / megtagadtam létedet. // [...] A különös, nagy napon / zengi Jeruzsálemet / a poézis szárnyalón, / intvén, a bűnös Edom / gonosz népe mint vezetett. / Büntesd, kik ártatlanok / hullt vérével szennyeződtek, / mindje meghurcoltatott: / pusztítsd el is őket, / hogy lássák, mily gonoszok. // [...] S te, Babilón ócska lánya / test, ki elcsábítasz engem, / fetrengvén ezernyi szennyben, / magad ezer lázadására, / ki uralni tud, az ellen! / Tudd, hogy áldom életem, / mert az Ég segít, terajtat / fölülkerekedhetem / s néked visszafizethetem, / amit osztott rút hatalmad, [...]” (Tandori Dezső fordítása. Camões., *Poemas/Költemények*, 103-23.
- ²⁶ „Babion vizei folynak, / ültem én a partok mentén, / könnyem földjét permetezte, / ültem sírva, keseregvén. / Ó, Sion, kit úgy szerettem, emlékedet felidézvén / édességedet idéztem, / sírva édességed vesztén. // [...] 'Mondjátok, itt idegenben, / sírva boldogságomat vesztén, / dalait boldog időknék / köztetek hogy énekelném? / [...] Ínyemhez nyelvem tapadjon / idegenben énekelvén, / itt, ahol lakoznom rendelt, / dalait ha számra venném, / zöld lombjéért Babilonnak / Siont hogyha elcserélném, amit benne úgy szerettem, / jobbik feletem feledném'. / Téged ha nem idéznék, / boldogságomat feledném, / nélkülöd múlva az ünnepe / idegenben ünnepelevén. [...] Ó, leánya Babilonnak, / ó, boldogtalan termétny! / Ó a boldog és szerencsés, / ó, kinek remélek jöttén, ó, ki önkézzel büntet, / bűnöd adja büntetésésként, / Kicsinyeit összegyűjti, / engem is, ki nem felejtém, / Krisztushoz vezet, a Kőhöz, / óerte hagylak itt én. / *Debetur volí gloria vera Deo.*” (Takács Zsuzsa fordítása. Keresztes Szent János, *A lélek énekei*. Válogatás és fordította Takács Zsuzsa, 41-2.
- ²⁷ Lásd Végh Dániel tanulmányát, Végh Dániel, *Fray Luis de León – egy converso szerző?*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt>, 2006.
- ²⁸ Végh, *im*
- ²⁹ Amikor foglyokként átkelünk / sóhajtozva Babilón folyóvizein, / leülünk egy kis időre, / könnyezve megpihenünk, / és rád emlékezünk, édes Sion. // Ott boldogtalanságunkban / sudár fűzekerre függesztjük / édes hangszereinket, / melyekkel Sionra emlékezve / a szent szoltárokat szoktuk Istennek zengeni. // Felfüggesztjük haragunkban, / látván, hogy a barbár népek / kegyetlen kívánsága az, hogy / dalokat zengeni hallják azokat, / akiket arra kényszerítenek, hogy ezer jogtalanság miatt sírjanak. // Mivel megláttak bennünket / földjűkön, Babilónhoz közel, / így szóltak: – Vedd hárfádat és énekelj, / de nem ám akármilyen éneket, / hanem egyet Sion dalaiból. // Keserűen, széttárt karral / válaszolunk: – Tőlünk, láncra vert foglyoktól / követelitek, hogy szoltárt / énekeljünk istentelen és / minden jótól idegen földön? // – Ha én, amíg csak élek, / rólad, Jeruzsálem, nem emlékeznek meg, / akárhol legyek is, / bármely idegen földrevetődjem is, / magamról feledkezsem meg inkább, / minthogy Téged elfelejtslek! // – Ha hasonló börtönben és ínségben / érettem felhangozna bármely ének, / az a hang nemuljon, az a nyelv / benujlon meg: / így bűnhődjék, aki énekelni mert! // – Ha boldog volnék / nélkülöd, Sion, drágaságom és örömöm; / zord vihara / fizesse egy napi vidámságomat / ezer év keservének, ó, én lelke! // – Emlékezzél meg, ó, Urunk / Edom fiáról, városod / és dicsőséged örömeiben, / bosszuld meg ama napon / dühüket, kegyetlenségüket és zsarnokságukat. // – Büntesd meg e vad / harcosokat, mert míg csak győznek, elégedetlenül, / nagy hangon kiabálják: / – Rontsd le alapjait, / tépjed, tépjed ki gyökereit! // – Ó, szomorú Babilón! / Dicsőséges legyen aki megfizet neked / a sok rosszért, mit nekünk okoztál; / és azt mondja: – Sion nevében / viszem végbe ezt a rombolást. // – És a jogos bosszú során / még nagyobb áldás illesse azt, aki legvadabb / lesz a bosszúállásban / és kisdedeidet megtalálva / azokat kövekkel zúzza össze kegyetlenül. (Végh Dániel fordítása, in: *im*)

